

POLOVETS PROBLEMİ (II): KIPÇAKLAR, KUMANLAR VE POLOVETSLER*

Sergej G. KLYASHTORNYJ

Çev.: Cihan ÇAKMAK**

Türkçe konuşan kabilelerin Türkistan'dan kitlesel göçü Doğu Avrupa'nın 11.-12. yüzyıllardaki tarihine damgasını vurmuştur ve bu durum söz konusu önemli bölgeyi sadece politik bakımdan değil, aynı zamanda etno-kültürel hayat açısından da etkilemiştir. Aynı zamanda bu olaylar Uzak Doğu'da gerçekleşen politik süreçlerin Batı Avrasya sahasında kendisini hızlı bir şekilde göstermesinden ibarettir (Klyashtornyj 1997, s. 151-153).

Bu dönemde göçebe Türk boylarının en önemli hareketi şüphesiz Kıpçakların İrtiş ve Tuna arasındaki Avrasya steplerini istila etmesiydi. Avrasya steplerinin doğu kısmında 11. – 12. yüzyıllarda önceleri İrtiş bölgesindeki Kimek devletinin dağılmasından sonra 6.-8. yüzyıllarda “Altı *Sir* Kavmi” (Klyashtornyj 1988, s. 73-90) olarak bilinen Kıpçaklar hâkim hale geldi. Kıpçak hanlarının karargâhları Ceyhun boylarında ve Ural'da idi. Aynı zamanda 12. yüzyılda güçlerini Kanglı boyunun hanları ile paylaşıyorlardı.

Kimek sonrası kabilelerin Kıpçaklarla birlikte anılmaları, tıpkı daha sonraki dönemlerde Moğollar ve Tatarların birlikte tanımlanmaları gibi, uzun süre bilimsel çalışma ve ders kitaplarında genel kabul gören bir teori olmuştur. Bu teoriye göre Kıpçaklar ilk ortaya çıktıkları andan itibaren, her ne kadar çoklu kabile yapısına sahip olsalar da, homojen bir Türk dilli topluluktular ve İslami, Rus ve Batı Avrupa kaynaklarında farklı adlandırılmaları tamamen tesadüftü. Ancak Rus, Macar ve Batı Avrupa kaynaklarında Polovetsler, Kunlar ve Kumanlar olarak karşımıza çıkan bu Türk kabileleri, genel olarak kabul edildiği gibi gerçekten Kıpçak mıydı?

Eğer Kıpçaksa bunun doğruluğu 12. yüzyıl başlarında yazılmış bir Arap kaynağında bulunan kısa bir yazıyla sorgulanabilir. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın saray doktoru Şeref ez-Zaman Tahir el-Marvazî zooloji üzerine bilimsel bir inceleme kaleme almış ve bu esere etnoloji ile tarih üzerine çeşitli bilgiler de ilave etmişti. Bazı yerel Oğuz efsanelerine dayanarak Türk tanımlamasına daha çok belirsiz bir anlatı eklemişti ve bu anlatı Oğuz kabilelerinin geçmiş tarihi ile ilgili bazı eski ve yarı unutulmuş olaylar üzerineydi. Şüphesiz el-Marvazî eserinde folklor ve epik gelenekten etkilenmişti (Minorsky 1942, s. 29-30).

* Sergej G. Klyashtornyj, “The Polovcian Problem (II): Qıpçaqs, Comans, And Polovcians”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungary*, C. 58 (3), 2005, s. 243 – 248.

** Okutman, Gaziosmanpaşa Üniversitesi.

El-Marvazî'ye göre Kitay kabilesi (yani Kidanlar) Kunları kendi topraklarından çıkardılar. Otlak sıkıntısı ve Kay kabilelerinin saldırıları sebebiyle, Kunlar, Shary topraklarını ve Sharyler de Türkmen topraklarını istila ettiler, Türkmenler de Oğuz kabilesinin doğu arazilerini ele geçirdiler. Sonra Oğuzlar batıya, Karadeniz'e doğru, Peçeneklerin topraklarına göç ettiler. El-Marvazî'nin bahsettiği boylar arasında savaşların yaşanmış olması, ya da bu olayların "çığ gibi büyüyerek" ilerlemiş olmasına rağmen Türk kabilelerinin batıya göç hareketi, 10.-11. yüzyıl ortalarında kendileri açısından uygun olmayan politik şartların doğrudan bir sonucuydu: Kuzey Çin ve Moğolistan'da Liao'nun, Kidan İmparatorluğu'nun yükselişi, Kansu'da Xixia Tangut devleti ve Semireçi Doğu Türkistan'da Karahanlı Hanlığı'nın ortaya çıkması. 1036'da Tangutlar Gansu'daki Uygur devletine boyun eğdirdiler ve Kidanlar tarafından sıkıştırılan Doğu Türklerine Gansu koridorunu kapattılar. Yakın geçmişin Hristiyan Nasturîleri olan Müslüman Karahanlı Karlukları "pagan" Türklerin Semireçi ve Transsaksonya vahalarına doğru olan yollarını kapadılar. Diğerlerine kıyasla Batıya giden tek bir yol güvenli kaldı: İrtiş ve Ob nehirlerinin yukarı bölgelerinden Kuzey Cungarya ve Kuzeydoğu Semireçi üzerinden, Karahanlı devletinin kuzey sınırları boyunca [olan yol].

1027'de Karahanlılara karşı müttefik arayışındaki Kidanlar Gazneli Sultan Mahmud'a bir elçi heyeti gönderdiler. İki yıl sonra, o zamanlarda Sultan Mahmud'un maiyetinde olan el-Birûnî, çalışmalarından birinde daha önce bilinmeyen iki kabileden söz etti – Kun ve Kay (Wright 1934, s. 145). Bir süre sonra, Karahanlı devletinin kuzey sınırlarında Karluk gazilerinin (İnanç savaşçıların) pagan Türklere karşı çetin ve uzun süreli savaşları başladı. Bu olaylar Kâşgarlı Mahmud tarafından kaydedilen Karahanlılara ait epik şarkılarda yer almıştır. Ne var ki, bu kayıtlar parça parçadır. Söz konusu kayıtlar Müslüman Türklerin temel düşmanlarını sıralamaktadır: Yabagu, Basmil, Kumul, Kay, Yimek. Müslüman Karluklar da, 10. - 11. yüzyıl başlarında İslâm'a giren Oğuz – Selçuklular da hem Kâşgarlı Mahmud hem de el-Marvazî tarafından Türkmen adıyla anılırlar (Dankoff 1982 – 1984, cilt. I, s. 82, 340; Cilt II, s. 120, 268, 330).

Türkmen-Karlukların batıda yer alan toprakları Talas nehri ve Ceyhun Oğuzları'nın topraklarının doğu bölgelerini sınırlayan Karadağ etekleri boyunca uzanıyordu. Bu sınır giderek daha çalkantılı bir bölge haline geldi. Dinî savaşlar, ilk etapta seyrek de olsa, 9. yüzyıl gibi erken bir tarihte başladı. 1040'ların başlarında Selçuklu Türkmenleri ve Türkmen-Karluklar nihayet Sir-Derya Oğuz devletini yenilgiye uğrattılar ve Oğuzlar steplere göç ettiler. 1050'de Don ve Dinyeper kıyılarında ortaya çıktılar ve burada Ruslar ve Peçeneklerle savaştilar. Rus kronikleri onlara *Torki*, yani Türkler derken Bizanslı tarihçiler onlar için *Uzoi* yani Oğuz adını kullandılar. Bu, el-Marvazî'nin anlatısına göre olayların ulaştığı son merhale idi.

Bu arada Kâşgarlı Mahmud, Karahanlı gazilerinin son çetin savaşından bahsederken, düşman koalisyonunun lideri Yabagu şefi Böke'nin, yani "Büyük Yılan"ın rolünü vurgular. Onun gerçek adı Budraç idi. Budraç'ın birincil müttefikleri ya da vasalı Basmil Beyi idi. Bu savaşta paganlar şiddetli bir şekilde bozguna

uğrattıldılar. Burada iki detay göz önünde bulundurulmalıdır. El-Marvazî, Shary (Eski Türkçe. *saryy* – *sary* “sarı”) kabilesinden söz ederken, “bunlar bir Basmil olan liderlerinin adıyla bilinirler” diye yazmaktadır. Basmiller en eski Türk halklarından biridir. Moğol Şine Usu’da bulunan runik yazıtlarında “kırk kabile Basmilleri” olarak anılmaktadırlar. 742’de Türk Kağanlığı dağıldığı zaman, Basmiller imparatorluk geleneğinin varisi oldular - çünkü Basmillerin soylu yöneticileri olan *İdikutlar* Türk Aşina hanedanının prensi oldular. Ancak yetkileri ve unvanları Basmillerden Uygurlara ve Karluklara geçti. 860’larda Uygurlar, Basmilleri Cuncarya’dan çıkardılar ve onlar da Kuzeydoğu Semireçi’ye göç ettiler. Kâşgarlı Mahmud haritasında onları Balkaş gölü civarına yerleştirir. Bu bölge “sarı” Türkiş kabilesinin çok eski topraklarıdır. 11. yüzyılın ilk yarısında komşuları Budraç, “Büyük Yılan” idaresindeki Kaylar ve Yabagular idi. Karahanlı gazileri ile yapılan savaşlar dönemine kadar Basmiller hiç şüphesiz Yabagulara ve onların liderine, aynı zamanda Basmiller ile Yabagular arasında yaşayan Kaylara tabi idiler.

Yabagu’nun egemenliğinin Kâşgarlı Mahmud’un tarif ettiği önceki askerî olayların bir sonucu mu olduğu, yoksa bu kabilelerin birbirlerine farklı bağlarla mı bağlı bulunduğu halen açık değildir. Bu bağlamda 9. yüzyılda yaşamış Ermeni tarihçi Urfalı Matheos(Matthew) tarafından korunmuş bir halk hikâyesine başvurmalıyız. Bu eserde “Yılan Halkı”nın “Sarı olanlara” saldırısından söz edilmektedir. J. Marquart’un düşüncesine göre, Matheos’un “Sarı” ya da “Kızıl” ifadeleri, el-Marvazî’nin ve kendisinden sonraki derleyicisi Avfi’nin tanımlamış oldukları gibi, genellikle *Shary* “Sarı” ile özdeşleştirilir. Sadece Yabaguların reisi “Büyük Yılan” unvanını taşımıştır, öyleyse “Yılan Halkı” Yabagularla özdeşleştirilebilir. El-Marvazî, Kunları göçlerinin bir aşamasında *Shary* kabilesini hükmü altına alan bir halk olarak tanımlar. El-Bîrûnî tarafından hâlihazırda Kay ismiyle birlikte anılan bu ismi, garip bir nedenle, Karahanlı sınırının etnik durumunu çok iyi bilen ve Kay adını zikretmeyi unutmayan Kâşgarlı Mahmud atlamıştır. Eğer Kâşgarlı Mahmud liderleri olan boyu esas alarak *Shary* için Basmil adını kullanıyor ise, Kunların isminin zikredilmemesi sadece onların başka bir isim altında gizlendikleri anlamına gelebilir. Şu ana kadar sözü edilen olaylar bağlamında Kunların diğer adı Yabagu olabilir ve bu ad da belirli bir ölçüde küçümseyici bir lakaptır, çünkü söz konusu ad, uzun ve bakımsız saçlı insanlar ya da buna benzer tüylü hayvanlar için de kullanılmıştır.

Kunlar, Oğuz Türkleri konfederasyonunda baskın bir konumda bulunan en eski Türk kabilelerinden biridir. 840’ta Uygur Kağanlığı’nın dağılmasından sonra Doğu Moğolistan’a kaçmışlar ve Kidan etki bölgesine girmişlerdir. Ne zaman ve hangi şartlar altında Kidanlar tarafından Moğolistan’dan çıkarıldıkları bilinmemektedir. En azından el-Bîrûnî Kunları ve Kayları, Yenisey Kırgız kabilesi ile birlikte zikretmektedir. Kaylar genellikle Shiwei kabilevî birliğinin Moğolca konuşan Xi’ler ile birlikte tanımlanmaktadır. Ancak bana göre, bu teori belirli bir ölçüde değiştirilmelidir. Kidanlar’la ilgili Shiwei kabilesinin Xi’lerinin yanı sıra, Çin kaynakları 7. yüzyıl başlarında Türkçe konuşan gruplara hâlihazırda dâhil bulunan Ak Xi’lerden söz etmektedir.

Kâşgarlı Mahmud tarafından Karahanlılara karşı olan koalisyon içerisinde zikredilen bir diğer kabile, Kumullar (Çomuls, Çumuls), diğer İslami kaynaklarda karşımıza çıkmamaktadır. Ancak *Hudūd al-Ālam* (10. yüzyıl) Tiyeşan(Tienshan)'ın kuzey tepelerinde *Jamlikath* (*Çomulkath) yerleşiminden söz eder ve bunların hükümdarı Türkçe *Yabgu* unvanını taşımaktadır (Minorsky 1937, s. 94-95, 273). Aynı zamanda, J. Hamilton tarafından da gösterildiği gibi, 9. ilâ 10. yüzyıla ait pek çok Çin ve Hotan-Saka seyahat kitabında bu savaşçı kabileler ve onların yaşam alanları ("Kumulların toprakları") Doğu Türkistan'da, Hotan'ın doğusunda, Tienşan'ın kuzeydoğu yükseklikleri boyunca ve Lobnor gölü'nün (Çince *Zhungyun*, Khotano-Saka *Cumuda*) güneyine kadar olan alanda yerleştirilmiştir. Ayrıca, bir grup Kumul'un doğu Tienşan'ın kuzey tepeliklerinde, Manas nehrinin doğusuna kadar olan alanda, *Hudūd al-Ālam*'a göre *Çomulkath'ın (Hamilton 1977, s. 351–379) yerleşiminin ya da kasabasının yer aldığı bölgede yaşadığı belirtilir. Görünüşe göre Hotan'ın ele geçirildiği ve İslâm'a döndüğü sırada Karahanlıların Altındağ'ın kuzey yamaçlarından ve Takla-Makan çölünün güneyinden doğuya ilerlemesi, Kumul kabilesini kuzeye ilerlemeye zorlamış ve burada da onlar Kaşgar'ın İlek-hanlarının diğer düşmanlarının koalisyonuna katılmışlardır.

Şüphesiz *Shary* etnik adının mevcudiyeti bir açıklama gerektirmektedir. Bu (yukarıda da belirtildiği gibi), 9. yüzyıl ortalarında Basmil kabilesinin "sarı" Türgiş bölgesine göçüyle ilişkilendirilebilir. Burada farklı teoriler de mümkündür. Tuyue-Türkleri öncelikle farklı renklerle belirtilen alt gruplara ayrıldılar. 630'da Birinci Türk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Çinliler tabi kabileler ile Aşina Türklerinin yani Kök-Türklerin veya Mavi Türklerin, ayrıca Sheli Türklerinin yani Shary Türklerin veya Sarı Türklerin dışında güneye yeniden yerleşenler arasında bir ayırım yapmıştır. Bu renklere ayırma 735 yılına dek sıkı bir şekilde korunmuştur. Bir Çin memuru, İmparatorluk Sarayı'na yazdığı raporunda Mochuo Türklerinden söz eder (burada Kagan kişi adı – Mochuo – Aşina aile adının yerine ve sarı başlı Türkler hakkında kullanılmıştır).

Söz konusu kabilevî grupların "beyaz" (ak) ve "siyah" (kara) olarak ayrılması Türk etnonimleriyle doğrulanmaktadır. Bu sadece kabilevî birlikler içerisindeki yapısal farklılıklara işaret ettiği için, hiçbir şekilde ırksal farklılıklarla ilişkisi bulunmamaktadır. Bazen farklı renksel işaretçiler de kullanılmıştır – "mavi" ve "sarı", "kara-kafa" (ya da kara başlıklı) ve "kırmızı-kafa". *Sary/shary* kelimesini barındıran işaretler Kıpçak grubunun kabileleri arasında üstün olanlardır – Kazaklar, Karakalpaklar, Kırgızlar ve Altay kabileleri. *Kızıl* (kırmızı), Türkmenler arasında üstündür.

Başlangıçta bu isimsel renk işaretçileri her zaman çiftler halinde kullanılırlardı. Bunlardan bir tanesinin izolasyonu ve sabit bir yapısal işaretçinin sabit bir etnik ada dönüşümü önceki kabilevî birliğin dağılıp eski renk işaretçilerinin artık atıfsal bir anlam taşımadığı yeni bir kabilevî grubun ortaya çıkması anlamına gelirdi.

Böylece 11. yüzyılın ilk yarısında bir zamanlar Tiele/Tokuz Oguz kabilevi konfederasyonuna dâhil olan geniş bir Türk boyları grubu (Kunların ve Kayların)

Kıdanlar tarafından Moğol bozkırlarını terk etmeye zorlanmış ve Batı Sibirya, Kuzey Cuncarya ve Kuzey Doğu Semireçi'ye göç etmişlerdir. Burada bir başka Türk kabilevî grubuyla, Shary ve Basmillerle birleşmişlerdir. Karahanlı Karlukları ile yaptıkları savaşlarda uğradıkları yenilgilerden sonra her iki grup da geleneksel Türkistan göç yolları boyunca daha batıya ilerlediler. Topraklarının onların güzergâhı üzerinde bulunması sebebiyle Kıpçaklarla temasta bulunmaları kaçınılmazdı. Ancak bu temasın doğası hakkında tam bir bilğimiz bulunmamaktadır.

Kıpçaklarla ilgili Arapça kaynaklar üzerinde çalışan Kazak tarihçi B. E. Kumekov, 9.- 10. yüzyıllarda Kuzey Aral bölgesi ile Güney Urallar arasında dolaşan farklı bir Koman/Kuman grup olduğunu tespit etmiştir (Kumekov 1993, s. 66). Bunlar 11. yüzyıl başlarında Kıpçakların politik etkisi altında kalmışlardır. 11. yüzyıl ortalarında Kumanlar bozkır kabilelerinin batıya doğru olan göçlerinin öncülüğünü yapmışlardır. Bu süreç Kıpçaklar tarafından tetiklenmiş ancak bu göç hareketinin başını Kumanlarla birlikte Shary-Kunlar çekmiş olmalıdır. Kunlar ve Kumanlar arasında, bu göçün en eski ve en batıdaki aşaması ile ilişkilendirilebilecek Kitan (yani Kıdan) kabileleri varlıklarını sürdürmüştür. Büyük bir ihtimalle bu yeni kabilevî birlikte iki temel grup vardı - Kun-Kumanlar ve Shary-Polovetsler.

1055 gibi erken bir tarihte Shary-Polovetsler, Oğuz Türklerini bu bölgeden atarak Kiev Ruslarının güney sınırlarında kendi konumlarını elde ettiler. Onların birlikleri Kay (Kaepiçi) ve Yimekler (Emyakove) ile birlikte Türk hanedan ailesi Aşina'yı da içeriyordu - Han Osen/Asen, Yaşlı Sarukan Han'ın babası idi. Kun-Kumanların toprakları Polovets bölgesinin batısını belirliyordu. Ve 1187'de Tuna Polovetsleri arasından, İkinci Bulgar Krallığını kuran Asen Hanedanı çıktı.

12. yüzyıldan sonra Deşt-i Kıpçak'ın Aral bölgesinde kabilevî unsurlar değişmeye başladı. Birçok Kanglı kabile ortaya çıktı ve Kıpçak kabilevî birliğine katıldı. Ancak bu birlikler onların arasında erimediler. Kanglı'nın ana merkezi aşağı Ceyhun'da idi. Bozkırlarda o denli önemli bir hale geldiler ve böylece 13. yüzyıl başlarında "Moğolların Gizli Tarihi" (1240) İrtiş'in batısındaki bozkır bölgesine "Kanglı ve Kıpçakların yurdu" demektedir. Ancak Moğolların gelişiyile Büyük Bozkır'ın tarihinde yepyeni bir dönem başlar.

Polovets tarihinin Asya bağlamında olası bir yeniden kurgulanması bu şekildedir ve bu bağlam 7. yüzyıl ortalarından önce Sirlar olarak bilinen Kıpçakların tarihiyle çok az bağlantılar göstermektedir.

Kaynaklar:

- DANKOFF, R. (1982-1984): *Mahmūd al-Kāşgar Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Lugāt at-Turk)*. I-II. Transl. by Dankoff, R. Washington D.C., Harvard University.
- HAMILTON, J. (1977): "Le pays des Tchong-yun, Čungul, ou Cumuda au X-siècle". *JA* 265: 351-379.
- KLYAŠTORNYJ, S. G. (1988), "Die Kiptschaken auf den runischen Denkmälern". *CAJ*, Vol. 32, Nos 1-2: 73-90.

Sergej G. KLYASHTORNYJ

-, (1977): "The Polovcian Problem: the Central Asian Aspect. (I)", In: *Historical and Linguistic Interaction between Inner-Asia and Europe. Proceedings of the 39th PIAC, Szeged, Hungary, June 16-21, 1996*. Szeged, pp. 151-153.
- KUMEKOV, B.E. (1993): "Ob etnonimii kypchakskoj konfederacii Zapadnogo Desht-i Kipchaka 12 – nachala 13 veka.", *Izvestija Nacional'noj Akademii nauk Respubliki Kazahstan*. No.1.
- MINORSKY, V. (1937), *Hudud al-Alam. A Persian Geograpy 372 A.H.- 982 A.D.* Trans. and expl. by Minorsky, V. London.
-, (1942), *Sharaf al-Zaman Tahir Marwazi on China, the Turks and India*. Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary by Minorsky, V. London, James G. Forlong Fund. vol. 22.
- WRIGHT, R. R. (1934), *Abu 'l-Rayhan al-Biruni. The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology*. Trans. by Wright, R. R. London.